

Gönderim Tarihi: 01.06.2025

Kabul Tarihi: 25.08.2025

ERZURUM OVASI'NIN BATISINDA BİR URARTU MERKEZİ: KÜÇÜKÇAĞDARIŞ KALESİ

An Uartian Center in the West of the Erzurum Plain: Küçükçağdarış Castle

Burak BİNGÖL

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Anabilim
Dalı Rize/Türkiye

burak.bingol@erdogan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7790-4249

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Erzurum ili, coğrafi özellikleri ve stratejik konumu nedeniyle tarihin her döneminde yerleşim görmüş olup, Demir Çağı'nda Diauehi Krallığı ve Urartu Devleti arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadelelerin galibi olan Urartu, bölgede kalıcı olmak isteyerek birçok kale kurmuş ve var olanları tahkim etmiştir. Çalışma konumunu oluşturan Küçükçağdarış Kalesi de Urartu tarafından tahkim edilen bir kale olup, ilk kez İlk Tunç Çağı'nda kurulmuş ve Orta Demir Çağı'nda Urartu kale gelenekleri ile donatılarak kullanılmaya devam etmiştir. Kalede dikkati çeken mimari unsurlar: sarnıçlar, kaya basamaklı su tüneli, kutsal alanlar ve açık hava tapınağı olarak sıralanabilir. Bu çalışmada Küçükçağdarış Kalesi'nin konumu, stratejik durumu, fiziki özellikleri tanımlanmıştır. Ayrıca kalenin mimari özellikleri ve keramik verisi de değerlendirilerek tarihsel süreçteki yeri vurgulanmış ve Urartu Dönemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Demir Çağı, Urartu Devleti, Diauehi Krallığı, Kale Mimaris.

Abstract

Erzurum province, due to its geographical features and strategic location, has been settled throughout history and was the scene of struggles between the Diauehi Kingdom and the Uartian State during the Iron Age. The victorious Uartian sought to establish a permanent presence in the region, constructing numerous castles and fortifying existing ones. The subject of our study, Küçükçağdarış Castle, is a castle that was later fortified by the Uartians. It was first established in the Early Bronze Age and continued to be used in the Middle Iron Age, equipped with Uartian castle traditions. Notable architectural features of the castle include cisterns, a rock-cut water tunnel, sacred areas, and an open-air temple. In this study, the location, strategic position, and physical characteristics of the Küçükçağdarış Castle have been defined. In addition, the architectural features and ceramic data of the castle were evaluated to highlight its place in the historical process, with a focus on the Uartian Period.

Keywords: Erzurum, Iron Age, Uartian Kingdom, Diauehi Kingdom, Castle Architecture.

1. GİRİŞ

Erzurum ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde olup 25.000 km² yüzölçümüne sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi ve iklim özelliklerinin genel bir özeti olan il, bir plato görünümünde olup, yüksek dağları, bu dağlardan kaynağını alan birçok akarsuyu ve yer yer

ovaları ile dikkat çekmektedir. İlde bulunan dağları; kuzeyde Rize Dağları, güneyde Cemal ve Bingöl Dağları, doğuda Allahûekber Dağları, batıda ise Dumanlı ve Kop Dağları olarak sıralayabiliriz. Bu dağlar, ilin kendi içinde de bölümlere ayrılmasına ve geçitlerle birbirine bağlanmasına sebep olmuştur. Bölgenin başlıca akarsularını Aras Nehri, Fırat Nehri, Karasu Nehri, Çoruh Nehri ve bu nehirlerin kolları olarak sıralamak mümkünken bölgenin ovalarını ise Erzurum Ovası, Pasinler Ovası, Horasan Ovası ve Hınıs Ovası olarak sıralamak mümkündür. İlin ikliminde dikkat çeken noktalar ise kışların uzun ve sert geçmesi, yazların ise sıcak ve kurak geçmesidir. Genel olarak bölgenin geçim kaynakları ise yine coğrafyaya ve iklime göre şekillenmiştir. Dağlar üzerinde bulunan platolar ve geniş vadi tabanları, hayvancılığın gelişmesinde ve hayvancılığın bölge insanı için başlıca geçim kaynağı olmasında büyük paya sahiptir. Ayrıca sıradağların arasında kalan ve doğal su kaynakları ile sulanan ovalarda yapılan tarımsal faaliyetler de bölge için önemlidir. Günümüzde de devam eden bu özelliklerin Eski Çağ'da da farklı olmaması gerekmektedir.

Eski Çağ'da önemli bir yerleşim alanı olan Erzurum ili hakkındaki ilk arkeolojik veriler Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Bu döneme ait tespit edilen veriler genelde küçük el aletleri şeklinde olup Pasinler ve Dumlu çevresinde tespit edilmiştir (Şenyürek, 1944, s. 349; Kökten, 1953, s. 189; Goetze, 1957, s. 15; Harmankaya ve Tanındı, 1996, Hasankale; Ceylan, 2003, s. 314). Eldeki verilere göre ilde Mezolitik Çağ'a ve Neolitik Çağ'a tarihlendirilen bir bulgu henüz tespit edilememiştir.

Bölgede Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağı arasında bir kültür birlikteliği söz konusu olup, bu kültüre Karaz Kültürü adı verilmiştir. Ortaya çıktığı bölge hakkında tartışmalar olsa da Erzurum merkezli olduğunu düşündüğümüz bu kültürün sınırları Transkafkaslar, Kuzeybatı İran, Amik Ovası ve Filistin'e kadar yayılmıştır. Oldukça geniş bir alana yayılan Karaz Kültürü, yayılım gösterdiği bölgeye göre farklı adlarla anılmıştır¹ (Burney and Lang, 1971, s. 43 - 85; Pehlivan, 1990, 171; Ceylan, 2008, 2015; Bingöl, 2014, s. 113-114; Özgül ve Söylemez, 2021; Söylemez, 2022, s. 139 - 140). Bu kültür hakkında farklı isimlendirmeler yapılsa da kültürün mimari

¹ Karaz Kültürü hakkında farklı isimlendirmeler için bakınız: "Khirbet Kerak/Bet Yerah", (Wright, 1937, s. 72 vd.; Amiran, 1952, s. 90; Maisler and Stekelis, 1952, s. 227) "Kura Aras Kültürü", (Dzapidze, 1964, s. 2-9) "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü", (Piotrovskii, 1962, s. 360-361; Krupnov, 1964, s. 31 vd.) "Trans Kafkasya Bakır Çağı veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği", (Bittel, 1945, s. 94; Lloyd, 1956, s. 49 vd.) "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı veya Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı", (Burney, 1958, s. 165; Mellaart, 1958, s. 9 vd.) "Eski Trans-Kafkasya Kültürü" ve (Lang, 1970, s. 71; Burney, 1977, s. 118 vd.) "Yanıktepe Kültürü" (Dyson, 1968, s. 14 - 16).

özellikleri ve keramik geleneği, yayılım gösterdiği tüm alanlarda benzer özellikler taşımaktadır. Erzurum ilinde Karaz Kültürü'ne tanımlanan çok sayıda arkeolojik merkez tespit edilmiştir².

Bölgenin Orta ve Son Tunç Çağ'ı diğer dönemlere göre karanlık olup soru işaretlerinin fazla olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Hitit yazılı kaynaklarından bildiğimiz Hayaşalıların bazı toponimlerinin çalışma bölgemize tanımlanmasından dolayı, Hayaşalılar Erzurum ve çevresine lokalize edilmiştir³ (Forrer, 1931; Adontz, 1946; Garstang and Gurney, 1959; Cavaignac, 1965; Goetze, 1967; Pehlivan, 1991; Ceylan, 1994). Ancak henüz bölgede Hayaşalılara tanımlanan bir arkeolojik alan ve veri tespit edilememiştir.

Erken Demir Çağı'nda ise bölge ile ilgili yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Dönemin en güçlü siyasi organizasyonu olan Asur Devleti'ne ait yazılı kayıtlarda Doğu Anadolu'nun siyasi ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bölgenin sahip olduğu coğrafi özellikler ve stratejik konumu çeşitli siyasi yapıların oluşmasında rol oynamıştır. Bu oluşumları Uruatri ve Nairi Beylikleri ile çalışma bölgemiz olan Erzurum iline lokalize edilen Diauehi Krallığı şeklinde sıralamak mümkündür. Asur Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nin hem yerüstü hem yeraltı kaynaklarına hakim olmak amacı ile Erken Demir Çağı'ndan itibaren bölgeye seferler düzenlemiş ve baskı altına almıştır. Bu durum karşısında fazla dayanamayan Doğu Anadolu'daki beylikler tek bir çatı altında toplanarak Van - Tuşpa merkezli Urartu Devleti'ni kurmuşlardır (MÖ IX. yy). Bu gelişme bölgede Orta Demir Çağı'nın başlangıcı olmuştur. Urartu Devleti kuruluşundan itibaren yayılmacı bir politika güderek çevre beylikleri ya doğrudan bünyesine katmış ya da vassalı yapmıştır. Bu yayılmanın yaşandığı alanlardan biri de çalışma bölgemize lokalize edilen Diauehi Krallığı toprakları olmuştur (Harita 1), (Luckenbill, 1926, 1927; Melikşvili, 1954; Van Loon, 1966; Salvini, 1967; Piotrovskii, 1969; Salvini, 2006; Tarhan, 1978; Ceylan, 2015; Özgül, 2011; Günaşdı, 2013; Grayson, 2002 I-II; Dumlu ve Bingöl, 2023, s. 291-292; Günaşdı ve Küçükyıldız, 2023). Çeşitli yazıtlar ile kayıt altına

² Erzurum ilinde bulunan başlıca Karaz Kültürü merkezlerini, Karaz Höyük, Pulur Höyük, Sos Höyük, Çiğdemli Höyük, Tepecik Höyük, Büyük Tuy Höyük, Saksı Höyük, Puruttepe Höyük, Sırlı Yerleşmesi, Aşağı Yıldırım Kalesi, Yukarı Yıldırım Kalesi, Yukarı Kom Kalesi, Ekinlik Kalesi II, Kapıkaya Kalesi II, Güzelova Höyük, Eskişehirtepe olarak sıralamak mümkündür (Ceylan, 2008; Ceylan, 2015; Özgül, 2015; Ceylan ve Günaşdı, 2018; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021).

³ Hayaşalılar hakkındaki farklı lokalizasyon önerileri için bak: Garstang, 1943, s. 50-51; von Schuler, 1965: s. 13; Cornelius, 1973, s. 170)

alınan Diauehi – Urartu mücadelesinin bölgemizdeki en önemli yazılı belgesi, Urartu dilinde yazılmış olan Minua'nın Yazılıtaş Yazıtı'dır (Ceylan, 2002, s. 14 - 15; Payne, 2006, s. 68 - 69, no 5.1.7; Ceylan ve Günaşdı, 2017, s. 322-323). Urartular tarafından ele geçirilen Diauehi Krallığı sınırları üzerinde Urartular birçok kale inşa etmiş ve var olanları da tahkim ederek bazılarına yazıtlar kazımıştır. Bu yazıtları Minua Dönemi'ne ait inşa yazıtlarından olan Pasinler Yazıtı (Lehmann Haupt, 1928 – 35, s. 60 - 66; Melikişvili, 1960, s. 183; Payne, 2006, s. 89 - 90, no 5.3.3) ve Delibaba Yazıtı olarak sıralamak mümkündür (Payne, 2006, s. 89, no. 5.3.2)⁴. Urartu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede kısmi olarak Med, Pers ve Roma hâkimiyetleri olmuştur.

Harita 1: Urartu Devleti ve Diauehi Krallığı Yayılım Haritası

Çalışma bölgemiz olan Erzurum ilinde üyesi olduğum A. Ceylan başkanlığındaki ekibimiz tarafından yaklaşık 25 yıldır sürdürülen yüzey araştırmaları sonucunda 150'nin üzerinde kale ve 100'ün üzerinde höyük ve yerleşme tespit edilmiş ve bölgede var olan yazıtlar incelenmiştir. Tespit edilen ve inceleme fırsatı bulduğumuz kalelerden birisi de çalışma konumuzu oluşturan Küçükçağdarış Kalesi'dir. Kale, 2001, 2012 ve 2020 yıllarında ziyaret edilerek incelenmiştir. Çalışmada kalenin konumu, stratejik durumu, fiziki özellikleri tanımlanmıştır. Ayrıca kalenin mimari özellikleri

⁴ Ayrıca bölgede inşa yazıtını yoksa sefer yazıtını olduğu belli olmayan Avnik Yazıtı (Aydın, 1991, s. 323 - 330; Orthmann, 1968 – 69, s. 77 - 78; Payne, 2006, s. 253, no 9.3.10), ve Tanrı Ua'ya adanmış yeni bir stel (Işık: 2021, s. 156 - 162) gibi yazıtlar da mevcuttur.

ve keramik verisi de değerdendirilmiş, tarihsel süreçteki yeri vurgulanmış ve Urartu Dönemi üzerinde durulmuştur.

2. KÜÇÜKÇAĞDARIŞ KALESİ

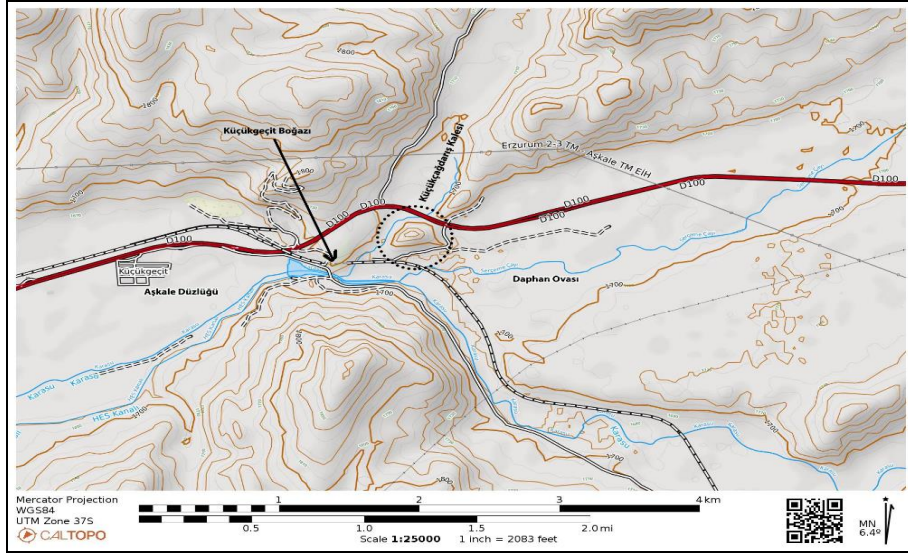
Erzurum ili Aşkale ilçesi Küçükgeçit köyünün kuzeyinde Taşın Tepe olarak adlandırılan kayalık bir alan üzerine kurulan Küçükçağdarış Kalesi, 1720 m rakıma sahiptir (Fotoğraf 1).

Fotoğraf 1: Küçükçağdarış Kalesi Genel Görünümü ve Önünden Geçen Yol

Fotoğraf 2: Küçükçağdarış Kalesi Uydu Görüntüsü

Fotoğraf 3: Küçükgeçit Kalesi Jeostratejik Konumu

Stratejik bir konumda inşa edilen kale Erzurum Aşkale yolunun 43. km'sinde, Daphan Ovası'nın bitiminde, Aşkale düzlüğünün ise başlangıcı sayılan bölgede Küçükgeçit Boğazı'nda kurulmuştur. Kalenin güneyinden demiryolu hattı geçerken yine kalenin güneyinde Karasu Nehri ile Serçeme Çayı ve Han Deresi'nin birleşme noktası bulunur. Kale böylelikle hem Daphan Ovası'na hem önünden geçen su kaynaklarına hem de Erzurum'dan gelip batıya uzanan doğal yola hâkim konumdadır. Dolayısıyla Erzurum Ovası'ndan batıya uzanan yol ağı üzerinde bulunan kalenin konumu son derece önemlidir (Fotoğraf 2-3). Kalenin önünden geçen bu yolun, Urartular zamanında (Bingöl, 2024, s. 127; Bingöl ve Günaşdı, 2024, s. 1497; Bingöl ve Nişancı, 2024, s. 534-536), Roma Dönemi'nde (Özükan, 2022) ve Osmanlı Dönemi'nde (Konyalı, 1980, s. 498; Tozlu, 1997, s. 110; Taeschner, 2010 II, s. 9 - 22) kullanıldığı arkeolojik verilerle ve yazılı kaynaklarla tespit edilmiştir. Yine bu yollar üzerinde olan Kandilli Kalesi (Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 239-240) ve Aşkale Höyük (Ceylan, 2008, s. 83-84; Kalmış 2019, s. 2028 - 2053; Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021, s. 127-129) Küçükçağdaş Kalesi'nden görülebilmektedir. Erzurum Ovası içerisinde doğu-batı doğrultulu uzanan yolun doğusunda Horasan ilçesi bulunurken batısında ise Aşkale ilçesi bulunmaktadır. Doğudan Avnik Kalesi, Pasinler Kalesi, Uzunahmet Kalesi ve Umudum Kalesi gibi önemli Urartu merkezlerinden batıya devam eden yol Pasinler Ovası'nı ve Erzurum Ovası'nı geçtikten sonra Küçükçağdaş Kalesi'ne gelir. Ardından batıya

devam ederek Aşkale Höyük önlerinden geçer ve Erzincan il sınırına girer. Burada yine önemli bir Urartu Kalesi olan Yollarüstü Kalesi'nden (Özgül, 2019, s. 90-107) batıya devam eden yol Erzincan Ovası'na ve Altıntepe'ye ulaşır (Bingöl, 2023, s. 121-149). Ayrıca bu rota Yollarüstü Kalesi'ne gelmeden Mercan üzerinde çatallanarak kuzeye doğru devam eder ve Çadirkaya-Pekeriç Kalesi (Ceylan, 2019, s. 27-54) üzerinden kuzeye Bayburt ve Gümüşhane illerine ulaşır.

Ana kaya üzerine oturtulmuş olan Küçükçağdarış Kalesi doğu-batı 155 m, kuzey-güney 75 m boyutlarında ölçülmüştür (Fotoğraf 4). Kalenin girişinin ise doğu tarafından olduğu görülmektedir. Yoğun tahribattan dolayı kalenin sur duvarları ve mimari planları belirgin olmasa da, kale üzerinde birçok mimari iz tespit edilmiştir. Bunları: sarnıçlar, kaya basamaklı su tüneli, kaya basamakları ve kutsal alanlar olarak sıralamak mümkündür.

Fotoğraf 4: Küçükçağdarış Kalesi Hava Aracı Görüntüsü

Küçükçağdarış Kalesi ana kaya tıraşlanarak inşa edilmiş bir kaledir. Yaptığımız incelemelerde kalenin sur duvarlarının yoğun şekilde tahrip edildiği ve günümüze sadece temel taşları ve yakın döneme tarihlenen duvar kalıntıları ulaşmıştır. Kalenin Osmanlı Dönemi'ne kadar aktif şekilde kullanılması ve yeniden imar edilmesi Eski Çağ duvarlarını takip edemememizdeki nedenler arasındadır. Ayrıca yaptığımız incelemeler sonucunda kalenin sur duvarlarında kullanılan taşların kalenin hemen güney eteklerinde bulunan Küçükgeçit köyündeki mimari yapılarda kullanıldığını düşünmekteyiz. Yine bölgenin deprem bölgesi olduğu ve yakın tarihlerde de depremlere maruz kaldığı bilinmektedir. Bu durum da kaleye zarar veren etkenler arasındadır.

Kalenin hemen güneyinde Karasu Nehri ile Serçeme Çayı'nın

birleşmektedir. Ayrıca kalenin kuzeyinden gelerek bu birleşime katılan Han Deresi suları kalenin su kaynağı bakımından zengin bir konumda kurulduğunu göstermektedir (Fotoğraf 5). Kalenin batısında tespit edilen iki adet sarnıç ise bu su kaynaklarının sularının kalede depolanması amacıyla yapılmıştır. Kale ile su kaynakları arasında bulunan yaklaşık 45 m'lik yükselti farkı her zaman inip çıkılacak düzeyde değildir. Ayrıca kale içerisinde su depolama alanlarının güvenlik amacıyla da yapıldığı ve bir kuşatma sırasında bu sarnıçlarda bulunan suyun kullanıldığı düşünülebilir. Kale üzerinde bulunan sarnıçların ilki dairesel planlı olup 1,5 m çapında iki ağza sahiptir (Fotoğraf 6). Sarnıcın iki ağzının olması suyu doldurma ve boşaltma yerlerinin ayrı ayrı planlanmış olmasından olabilir. Ana kaya oyularak inşa edilmiş bu sarnıçların güneyinde ise sarnıçlara rahat ulaşabilmek için kaya basamakları oluşturulmuştur. Oyulan kaya basamaklarının doğal şartlardan ötürü tahrip olduğu görülse de yaklaşık 10 kadarı belirlenebilmiş ve 1 m genişliğinde ve 30 cm yüksekliğinde oldukları görülmüştür. Diğer bir su sarnıcı ise yine kalenin batı ucunda olup dikdörtgen planlıdır. Sarnıcın doğu-batı genişliği 2,5 m, kuzey-güney genişliği ise 1,3 m'dir. İçerisinin toprakla dolu olduğu görülen sarnıcın ölçülebilen derinliği ise 3,5 m'dir (Fotoğraf 7), (Ceylan 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 113; Kozbe, Ceylan vd. 2008: Küçükçağdarış; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 179-181; Küçükyıldız, 2022, s. 190-196). Yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda Erzurum ilinde bu kaledeki sarnıçlara benzer yapıların, Umudum Kalesi'nde, Avnik Kalesi'nde, Mahmutçavuş Kalesi'nde, Şıpşıp Kalesi'nde ve Nalbant Kalesi'nde varlığı tespit edilmiştir (Çilingiroğlu, 1980; Ceylan, 2008; Ceylan, 2015; Günaşdı, 2016; Ceylan ve Günaşdı, 2018).

Fotoğraf 5: Küçükçağdarış Kalesi Üzerinden Karasu Nehri ve Serçeme Deresi Birleşim Noktası

Fotoğraf 6: İki Oval Ağzı Bulunan Sarnıç

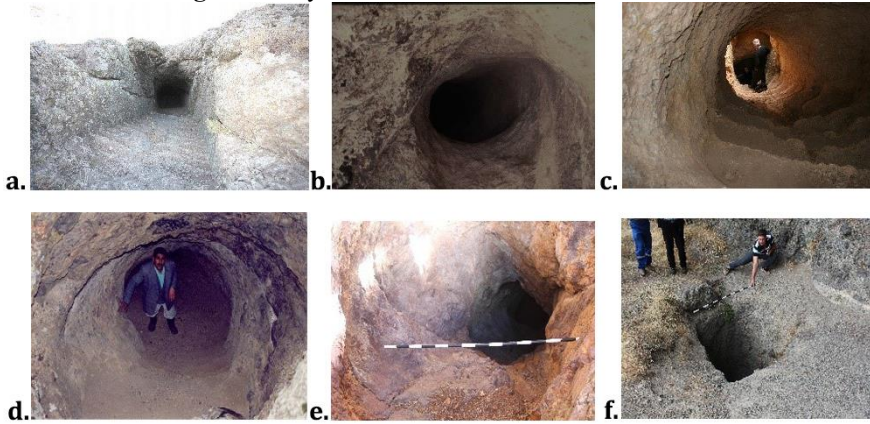
Fotoğraf 7: Dikdörtgen Planlı Su Sarnıcı

Kalede bulunan bir başka mimari unsur ise dikdörtgen planlı su sarnıcının hemen alt tarafında bulunan kaya basamaklı su tünelidir. Kaya basamaklı su tünellerinin yapılış amacı savaş ya da kuşatma zamanı kalenin su ihtiyacını güvenli bir şekilde karşılamaktır. Yaklaşık üç metre çapında olan tünelin tabanında 2,80 m genişliğinde 20 cm yüksekliğinde basamaklar mevcuttur. Bu basamaklar ile tünelin derinliğine rahatlıkla ulaşmak mümkündür. Ancak tünelin zamanla kapanmış olduğu görülmüş ve 50 kadar basamak tespit edilmiştir (Fotoğraf 8), (Işık, 1987, s. 514; Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s.113; Kozbe, Ceylan vd. 2008: Küçükçağdarış; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 179-181; Küçükyıldız, 2022, s. 194-195; N. Ceylan, 2023, s. 246). Kalenin bir kuşatma sırasında görevlinin üstü kapalı bu kaya basamaklı su tüneli vasıtasıyla Karasu Nehri'ne güvenli bir şekilde ulaştığı ve geriye dönerek taşıdığı suyu hemen tünelin çıkışındaki sarnıçlara depoladığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu sistem sayesinde kuşatma sırasında kalede su probleminin önüne geçilmiş olduğu düşünülmektedir. Yaptığımız

yüzey araştırmaları sonucunca Erzurum ilinde bu kaledeki kaya basamaklı su tüneline benzer kaya basamaklı su tünellerinin varlığı Oltu Kalesi'nde, Hasanbey Kalesi'nde (Horasan), Dellal Kalesi'nde, Avnik Kalesi'nde, Pasinler Kalesi'nde, İspir Kalesi'nde, Kaptır Kalesi'nde, Yukarı Kom Kalesi'nde, Ataköy Kalesi'nde, Dikyar Kalesi'nde, Harami Kalesi'nde, Mahmutçavuş Kalesi'nde, Şıpşıp Kalesi'nde tespit edilmiştir (Fotoğraf 9). Erzincan sınırlarında ise bu geleneğe, Şirinlikale'de, Sırataşlar Kalesi'nde, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi'nde, Kaleninsirtı Kalesi'nde, Bakacak Kalesi'nde ve Ozanlı Kalesi'nde rastlanılmaktadır (Fotoğraf 10), (Işık, 1987, s. Ceylan, 2008; Ceylan, 2015; Günaşdı, 2016; Ceylan ve Günaşdı, 2018; Ceylan ve Üngör, 2018; Karageçi ve Günaşdı, 2019; Ceylan, N., 2022; Ceylan, N., 2023).

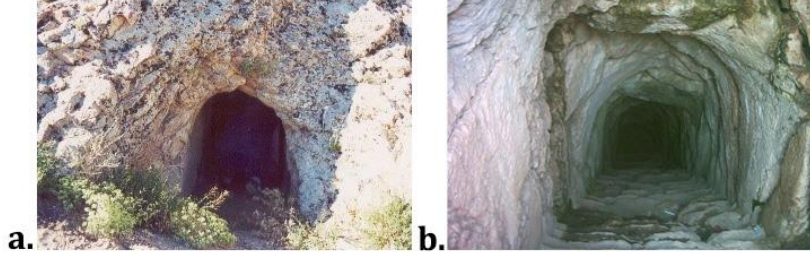

Fotoğraf 8: Kaya Basamaklı Su Tüneli Genel Görünüm

a. Hasanbey Kalesi - **b.** Dellal Kalesi - **c.** Kaptır Kalesi - **d.** Harami Kale - **e.** Mahmutçavuş Kalesi - **f.** Şıpşıp Kalesi

Fotoğraf 9: Erzurum İli Kaya Basamaklı Örnekleri

a. Sırataşlar Kalesi - b. Çadırkaya/Pekeriç Kalesi

Fotoğraf 10: Erzincan İli Kaya Basamakları Örnekleri

Kale üzerinde tespit edilen bir başka mimari unsur ise kutsal alanlar ve açık hava tapınağıdır. Dini amaçla inşa edilen bu yapılar dini ritüellerin gerçekleştirildiği ve kurbanların sunulduğu yerlerdir. Bu kutsal alanların kalede bulunması burasının sadece bir askeri merkez değil aynı zamanda dini bir merkez de olduğunu göstermektedir. Kale üzerinde altı adet kutsal alan tespit edilmiştir (Fotoğraf 11).

Birinci alan kalenin doğu ucunda olup 5x7 m boyutlarındadır (Fotoğraf 12). Kutsal alanın kuzeyinde ise tahrip edilmiş olsa da 10 adet 1,2 m genişliğinde 20 cm yüksekliğinde kaya basamağı bulunmaktadır. İkinci kutsal alan 4x3 m genişliğinde ana kayanın 80 cm kadar içine oyularak oluşturulmuştur. Bu derinlikten çıkış için ise yine tahrip olmuş olsa da 1,1 m uzunluğunda, 15 cm yüksekliğinde 4 adet basamak tespit edilmiştir (Fotoğraf 13).

Üçüncü kutsal alan kalenin kuzeybatı noktasındadır. Alanın ölçüleri 5x3 metre genişliğinde olup, derinliği 90 cm kadardır. Alanın tahrip olduğu görülmektedir (Fotoğraf 14). Dördüncü kutsal alan üçüncü kutsal alanın hemen batısındadır. Ana kayanın düzleştirilmesi ile oluşturulan bu alanın bitişinde 1,5 m genişliğinde 40 cm yüksekliğinde 6 adet kaya basamağı tespit edilmiştir (Fotoğraf 15). Beşinci kutsal alan kalenin güney kısmında olup ana kayanın dik bir şekilde kesilmesi ve düzleştirilmesi sonucu inşa edilmiştir. Bu alanın genişliği 2,3 m olup, yüksekliği ise 1,70 m'dir. Yine bu alana tırmanmak içinde kaya basamakları mevcuttur⁵ (Fotoğraf 16).

Altıncı kutsal alan ise kalenin güneybatı ucunda, 2x6 m ölçülerinde ana kayanın tıraşlanması sonucu oluşturulmuştur (Fotoğraf 17) (Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 113; Kozbe, Ceylan vd. 2008: Küçükçağdarış; Ceylan ve Günaşdı, 2018, s. 179-181; Küçükyıldız, 2022, s. 266-274).

⁵ Işık, beşinci alanı kutsal mezar anıtı olarak yorumlamış ve Pertek'teki, Şirinlikale'deki, Meherkapı'daki ve Yeşilalıç'taki örnekler karşılaştırmıştır Işık, 1987, s. 508.

Yaptığımız yüzey araştırmaları sonucunda Erzurum ilinde bu kaledeki kutsal alanlara benzer kutsal alanların varlığı Ataköy Kalesi'nde, Avnik Kalesi'nde, Hasanbey Kalesi'nde (Horasan), Karataş Kalesi'nde, Yoncalık Kalesi'nde, Şıpşıp Kalesi'nde tespit edilmiştir (Fotoğraf 18). Erzincan sınırlarında ise Şirinlikale'de, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi'nde, Sırataşlar Kalesi'nde, Yücebelen Kalesi'nde, Bakacak Kalesi'nde ve Tuzla Kalesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 19), (Ceylan, 2008; Ceylan, 2015; Günaşdı, 2016; Ceylan ve Günaşdı, 2018; Ceylan ve Üngör, 2018; Üngör, 2018; Üngör ve Torun, 2021, s. 95-112). Ayrıca Kars ilinde de bu tarz kutsal alanların varlığı bilinmektedir (Ceylan, Bingöl ve Karageçi, 2018, s. 133-134, 173-175).

Fotoğraf 11: Küçükçağdarış Kalesi Mimari Yapıların Konumları

Fotoğraf 12: 1 No.lu Kutsal Alan

Fotoğraf 13: 2 No.lu Kutsal Alan ve Kaya Basamakları

Fotoğraf 14: 3 No.lu Kutsal Alan

Fotoğraf 15: 4 no.lu Kutsal Alan

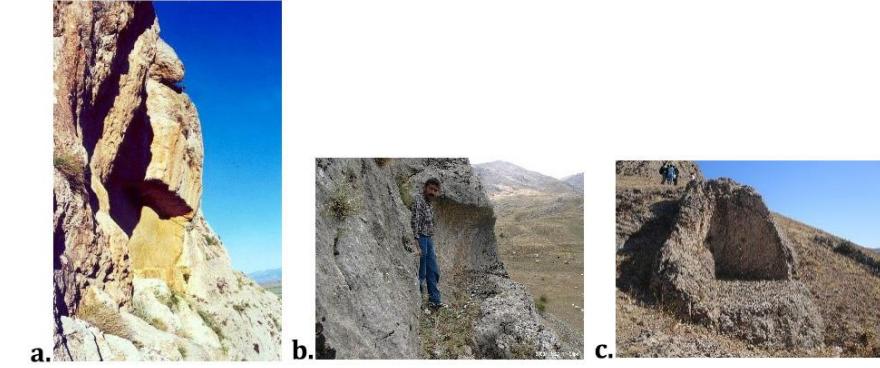
Fotoğraf 16: 5 no.lu Kutsal Alan

Fotoğraf 17: 6 no.lu Kutsal Alan

Fotoğraf 18: Erzurum ili Kutsal Alan Bulunan Bazı Kalelerden Örnekler

a. Sırataşlar Kalesi - b. Yücebelen Kalesi - c. Tuzla Kalesi

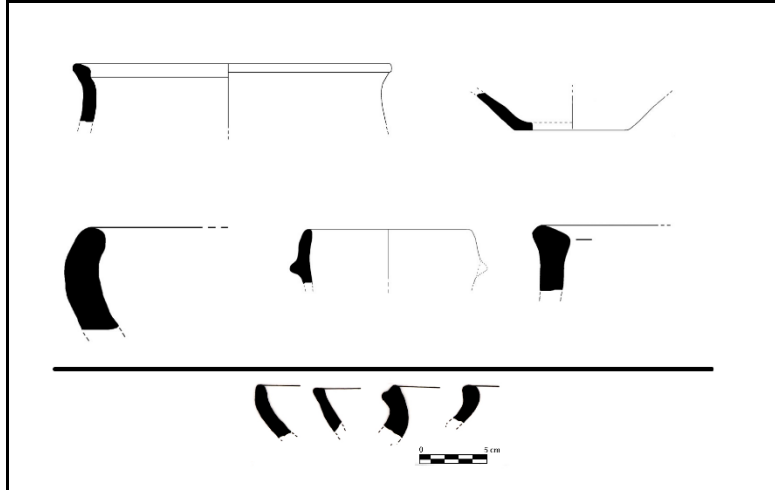
Fotoğraf 19: Erzincan ili Kutsal Alan Bulunan Kalelerden Örnekler

Kutsal alan olarak düşündüğümüz bu yapılardan özellikle 5 no.lu olanın bir açık hava tapınağı olabileceğini düşünmekteyiz. Urartu geleneği olan kutsal alan ve açık hava geleneklerin bulunduğu ve yazıtlar ile kayıt altına alındığı Yeşilalıç Kalesi'ndeki ve Meherkapı'da bulunan açık hava tapınağı arasında benzerlikler mevcuttur. Yeşilalıç Kalesi'nde bulunan yazıtta açık hava tapınağı için *su-si* ya da *ka* gibi isimlendirmeler yapılmıştır (Sevin ve Belli, 1976, s. 371-372). Yine Eleşkirt Güneykaya Kalesi'nde de buna benzer bir yapı mevcuttur (Günaşdı ve Küçük yıldız, 2021, s. 560; Günaşdı, Üngör ve Özgül, 2023). Küçükçağdaş Kalesi'nde yazıt bulunmadığı için bu açık hava tapınağının *su-si* mi ya da *ka* mı olarak adlandırıldığını bilemiyoruz. Ancak burada bulunan açık hava tapınağının bir Urartu geleneği olduğu ve kaledeki açık hava tapınağının ve kutsal alanlarının birlikte planlandığı söyleyebiliriz.

Küçükçağdaş Kalesi'ndeki bir başka verimiz ise keramik buluntularıdır. 2001, 2012 ve 2020 yıllarında inceleme yaptığımız kale yüzeyinde ve özellikle de kaçak kazıların olduğu alanlarda tespit ettiğimiz keramikler genelde amorf ve ağız, dip, çömlek, küçük buluntu, kulp, tabak, çanak gibi profil veren parçalardır. Tespit edilen bu keramiklerin bir kısmının el yapımı bir kısmının ise çark yapımı olduğu görülmüştür. Keramiklerin renk aralığı ise siyah, devetüyü, gri, pembe ve kiremit rengi arasındadır. Keramiklerin Munsell Soil Color Chart Kataloğu'ndaki kod karşılıkları ise 10 YR 7/4; 10 YR 7/6; 7, 5 YR 7/4; 5 YR 6/6'dır. Tespit edilen keramiklerin bir kısmının iyi, bir kısmının orta ve bir kısmının ise az fırınladığı görülmüştür. Yine bazı keramiklerin açıkli olduğu belirlenmiştir⁶. Tespit edilen keramiklerin az kısmı ise işlemeli olup,

⁶ Küçükçağdaş Kalesi keramik değerlendirme hakkında detaylı bilgi için bak: Salın, 2013, s.

işlemelerde çizgisel, parmak baskı, kalem kakma ve paralel zikzak teknikleri uygulanmıştır. Kalenin keramik verileri İlk Tunç Çağı'na, Orta Demir Çağı'na ve Orta Çağ'a tarihlendirilmiştir (Fotoğraf 20) (Ceylan, 2003, s. 315; Ceylan, 2008, s. 113; Kozbe, Ceylan vd. 2008: Küçükçağdarış).

Fotoğraf 20: Küçükçağdarış Kalesi Keramik Verileri ve Çizimleri

Kalenin üzerindeki mimari verilerden olan sarnıçlar, kaya basamaklı su tüneli, kaya basamakları ve kutsal alanlar genellikle Orta Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde varlık gösteren Urartulara ait bir gelenek olup birçok Urartu kalesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu mimari veriler ve keramikler değerlendirildiğinde kalenin İlk Tunç Çağı'nda, yoğun olarak Orta Demir Çağı'nda ve Orta Çağ'da yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Stratejik öneminden dolayı kalenin Osmanlı Dönemi'nde de kullanıldığı kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır. İ. H. Konyalı, 1586 yıllarında III. Murat zamanında Küçükçağdarış Kalesi'nin müstahkem bir kale olduğu ve Aşağı Kâğdarıç adıyla anıldığı belirtmiştir. Devamında Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'ndeki 41 numaralı defterdeki kayıtlara göre, Kalenin yanından geçen Serçeme Çayı'nın taşarak üzerindeki köprüyü yıktığını ve vergiden muaf köy halkının köprü tamirini üstlendiğini ifade etmiştir (Konyalı, 1980, s. 498).

Kale üzerinde çok sayıda kaçak kazı tespit edilmiş olup bu kazıların özellikle mimari alanların olduğu bölgelere yoğunlaştığı görülmüştür. Ayrıca kalenin bulunduğu tepeden bölge halkının toprak ihtiyaçlarını karşılamak için büyük tahribatlar yaptıkları tespit edilmiştir. Yine kaledeki mimari alanların, kayaç yapısından ve doğal olaylardan dolayı da tahrip olduğu görülmektedir (Fotoğraf 21). Kale üzerinde alınacak gerekli önlemler ile hem doğal hem de beşeri nedenlerden oluşan tahribatların önüne geçilmesi temennimizdir.

Fotoğraf 21: Küçükçağdarış Kalesi Kaçak Kazı Alanlarından Örnek

3. SONUÇ

Küçükçağdıış Kalesi bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir mevkidedir. Kale Erzurum Ovası'nın bitiminde, sıra dağların başlamadan önceki ovanın son düzlüğünde Küçükgeçit Boğazı'na hakim şekilde konumlanmıştır. Ayrıca coğrafyanın gereği olarak Erzurum Ovası'nın çeşitli yerlerinden sularını alan Karasu Nehri, Serçeme Çayı ve Han Deresi bu kale önünde birleşerek Fırat Nehri'nin önemli bir kolu olan Karasu Nehri adıyla devam eder. Kalenin bulunduğu konum, tıpkı su kaynaklarında olduğu gibi yolların da kalenin önünden geçmesini sağlamıştır. Günümüzde de aktif olarak kullanılan bu yolun hemen yanından demir yolu da geçmektedir. Tüm bu nedenler boğazın önemini bizlere göstermektedir. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren bölgede siyasi unsurlar bu boğaza hakim olmak istemiş ve kalenin ilk temellerini atmışlardır. Orta Demir Çağı'na gelindiğinde ise Urartu'nun egemenlik sahasına giren bölge ve dolayısıyla kale Urartu kale gelenekleri ile tahkim edilerek, kaleye kaya basamaklı su tüneli, sarnıçlar, açık hava tapınağı ve kutsal alanlar eklenmiştir. Kalede görülen bu mimari unsurlar Urartu'nun bölgeye getirdiğı yenilikler olarak görülmektedir. Urartu'nun kaleye bu kadar önem vermesindeki nedenlerin başında yine kalenin konumu gelmektedir. Tuşpa'dan batıya doğru hareket eden Urartuların Erzurum'a geldiğinde en önemli duraklarının aynı hat üzerinde bulunan Avnik Kalesi, Pasinler Kalesi, Uzunahmet Kalesi ve Umudum Kalesi olduğu bilinmekle beraber Küçükçağdıış Kalesi'nin de bu hattın Erzurum sınırlarındaki en batı karakolu olarak nitelendirilmesi yanlış olmayacaktır. Bu kale ile bölgedeki tarım alanlarına, otlaklara, su kaynaklarına ve önünden geçen yola hakim olan Urartular böylelikle en batıdaki krali şehir olan Erzincan Altıntepe'ye giden yolu da korumuş oluyordı. Ayrıca bu yolun Urartulardan Roma'ya miras kaldığı da bilinmektedir. Yine Ksenophon da bu yolu kullanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde de aktif olan bu yol İran seferleri için en önemli bir hat olup, Küçükçağdıış Kalesi'nin ise bu hatta bulunan bir durak olduğu görülmüştür.

Kalede bulunan açık hava tapınağı ve kutsal alanlar kalenin sadece askeri bir merkez değıl aynı zamanda dini bir merkez olduğunu da bizlere göstermektedir. Bu dini merkezlerin sadece kaledeki askerlere değıl belki de bölgede sivil halkında kullanıma sunulduğu düşünülebilir. Kaledeki sarnıçlar ve kaya basamaklı su tüneli ise Urartu'nun su yönetimi konusundaki yaratıcılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Keramik verilerine göre İlk Tunç Çağı'nda kurulduğu bilinen kalenin Urartu kralları Minua, I. Arğıştı veya II. Sarduri Dönemi'nde belki de parça parça tahkim edildiğı söylenebilir. Ancak bölgedeki Pasinler Yazıtı ve

Delibaba Yazıtı'ndan Minua'nın bölgedeki inşa faaliyetlerinin daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Küçükçağdarış Kalesi'nin de Minua Dönemi'nde tahkim edilmiş olması daha olasıdır. Bu kalenin en azından - bulunan yazıt parçasına göre- Erzincan Altıntepe'nin banisi olan II. Argışti Dönemi'ne kadar aktif şekilde Urartu hâkimiyetinde kaldığını söyleyebiliriz. Kalede yapılacak olan arkeolojik yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar sonucunda bu önerilerimizin netlik kazanacağı ve kale hakkındaki bilgilerimizin artacağı şüphesizdir.

4. SUMMARY

Due to its geographical features and location, Erzurum province has been inhabited since the Paleolithic Age. While no traces of settlement were found in the Mesolithic and Neolithic Ages, settlement and population began to increase in the Chalcolithic Age, continuing to grow in the Bronze Ages. During the Iron Ages, the establishment of political organizations such as the Diauehi Kingdom and the Urartian State led to a parallel increase in settlement and population. The growing population, accumulated wealth, and geographical advantages under Diauehi rule attracted the attention of the Urartian State. This situation led to a long conflict between Diauehi and Urartian, which ended with the victory of Urartian. The Urartian State, which wanted to establish a permanent presence in the region, increased its construction activities, built many castles, and reinforced the existing ones according to its own architectural traditions. The Urartians, who generally preferred strategic points, passes, and straits for building castles, constructed one of their castles in Erzurum Province, which is the subject of our study: Küçükçağdarış Castle. The castle is located in a dominant position on the Erzurum-Aşkale road, west of the Erzurum Plain, at the point where the Karasu River, Serçeme Creek, and Han Creek converge. The architectural elements that stand out in the castle include cisterns, a rock-step water tunnel, sacred areas, and an open-air temple. The construction of cisterns and rock-cut water tunnels in castles, a tradition of the Urartian, is among the innovations brought to the region by the Urartian in terms of water management. The sacred areas and open-air temple identified within the castle indicate that it was not only a defense center but also a religious center. An analysis of the ceramic data from the castle shows that it was inhabited from the Early Bronze Age onwards and that this settlement continued during the Urartian period. The castle, which was also inhabited during the Middle Ages, is mentioned in Ottoman records and emerges as an important stopover point. The castle was visited and examined by our team in 2001, 2012, and 2020. The study defined the castle's location, strategic

position, and physical characteristics. Additionally, the castle's architectural features and ceramic data were evaluated to emphasize its place in the historical process.

5. KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: les origines, du xe siècle au VIe av. J.C.* Paris: Imprimerie de Navarre.
- Amiran, R. (1952). Connections between Anatolia and Paletsine in the EBA. *Israel Exploration Journal*, 2, 89 - 103.
- Aydın, N. (1991). Güzelhisar Urartu kitabesi. *Belleten*, 55(213), 323 - 329.
- Bingöl, A. (2014). Hurri'lerin siyasi organizasyonları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 115-134.
- Bingöl, B. (2024). Yazılı ve Arkeolojik kaynaklar ışığında Demir Çağ'ında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin ulaşım ağı. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Bingöl, B. ve Günaşdı, Y. (2024). Eski Çağ'da Erzurum: Horasan - Köprüköy - Pasinler yol ağı ve kuzey - güney rotaları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(4), 1495-1518.
- Bingöl, B. ve Nişancı, B. 2024. Demir Çağ'ında Iğdır Ovası'nın ulaşım ağı ve tarihsel önemi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12(41), 532-558.
- Bittel, K. (1945). *Önasya tarih öncesi çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*, 8, 157 - 209.
- Burney, C. A. (1977). *From village to empire: an introduction Near Eastern archaeology*. Oxford: Phaidon.
- Burney, C.A. and Lang D.M. (1971). *The peoples of the hills*. London: Cambridge University Press.
- Cavaignac, E. (1965). "La Chronologie des XIVe et XIIIe Siècles d'après les Derniers Travaux". *An Ar*, II(I), 161 - 173.
- Ceylan, A. (1994). *M.Ö. II. binde devletlerarası ilişkiler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş - Horasan. *Çağlayan Aras*, 1(1), 14 - 15.
- Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı - II -*, içinde (ss. 311 - 324) Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları (Erzurum - Erzincan - Kars - Iğdır) (1998 - 2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu araştırmaları - II Erzurum - Erzincan - Kars - Iğdır 2008 - 2014*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. (2019). Urartu'da kaya işaretli kalelerden Çadırkaya Kalesi. K. Taşcı, K. Altın ve S. Kaymakçı (Ed.) *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. içinde (ss. 27-54). Erzincan: Erzincan Valiliği.
- Ceylan, A., Bingöl, A. ve Karageçi, M. (2018). *Eskiçağda Kars kaleleri*. Erzurum:

Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2017). Erzurum ve çevresindeki Urartu yazıtlarının tarihi açıdan değerlendirilmesi. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 4(13), 313-350.
- Ceylan, A. ve Günaşdı, Y. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A. ve Üngör, İ. (2018). *Eskiçağ'da Erzincan kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Morkoç, A. ve Kalmış, G. (2021). *Erzurum höyükleri ve yerleşmeleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, N. (2022). Erzurum ve Erzincan çevresindeki Urartu Dönemi kaya basamaklı su tünelleri. *XVIII. TTK Kongresi*, IV, 569-598.
- Ceylan, N. (2023). Erzurum ve Erzincan çevresindeki Urartu Dönemi kaya basamaklı su tünelleri II. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (50), 243 - 268.
- Cornelius, F. (1973). *Geschichte der Hethiter*. Dramstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Dumlu, A., ve Bingöl, B. (2023). Erzurum/Aşkale Turaç kaleleri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 290-313.
- Dyson, R. H. (1968). The archaeological evidence of the second millenium B.C. on the Persian Plateu. *Cambridge Ancient History* 2, in (pp. 14 - 16). Cambridge.
- Dzaparidze, O. M. (1964). The culture of early agrucultural tribes in the territory of Georgia. *VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, in (pp. 2 - 9), Moscow.
- Forrer, E. (1931). Hajasa - Azzi. *Caucasica*, IX, 1 - 24.
- Garstang, J. and Gurney O. R. (1959). *The geography of the Hittite Empire*. London: British Institute at Ankara.
- Garstang, J. (1943). Hittite Military Roads in Asia Minor. *AJA*, 47(1), 35 - 62.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien in kulturgeschichte des alten orientis III*. München: C. H. Beck'sche Verlagsgesellschaft.
- Goetze, A. (1967). Die annalen der Mursilis. *MVAEG* 38, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Grayson, A. K. (2002/I). *Assyrian rulers of the early first millennium BC I (1114–859 BC)*. Toronto: University of Toronto.
- Grayson, A. K. (2002/II). *Assyrian rulers of the third and second millennia BC. II (858 - 745BC)*, Toronto: University of Toronto.
- Günaşdı, Y. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki tarihi ve arkeolojik veriler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günaşdı, Y. (2015). Erzincan Sırataşlar Kalesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 113 - 131.
- Günaşdı, Y. ve Küçük yıldız, İ. (2021). 2019 yılı Ağrı ili, Eleşkirt ilçesi Yüzey araştırması ve bir değerlendirmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (1), 557 - 577.

- Günaşdı, Y. ve Küçükıldız, İ. (2023). Erken Demir Çağ'da Pasin Ovası'nda önemli bir Diauehi Ülkesi: Baltulhi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, 779-814.
- Günaşdı, Y., Üngör, İ. ve Özgül, O., (2023). Eleşkirt ilçesinde önemli bir Urartu merkezi: Güneykaya Kalesi. İ. Albayrak, L. Gürkan Gökçek, N. Yıldırım, K. Toptaş (Ed.) Prof. Dr. Salih Çeçen'e Armağan, içinde (71-83), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Harmankaya, S. ve Tanındı, O. (1996). *Türkiye Arkeolojik yerleşmeleri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Işık, K. (2021). A recently discovered Urartian Stele dedicated to the God Ua from Avnik/Erzurum in East Turkey. *Ajnes* XV(1 - 2), 156–162.
- Kalmış, G. (2019). Erzurum'da önemli Bir Tunç Çağı merkezi: Aşkale Höyük. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6 (4), 2028 - 2053.
- Karageçi, M. ve Günaşdı, Y., (2019). Erzurum'da önemli bir Urartu Kalesi: Harami Kale. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 649 - 667.
- Konyalı, İ. H. (1980). *Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum tarihi*. İstanbul: Ercan Matbaası.
- Kozbe, G., Ceylan, A. vd. (2008). *Türkiye arkeolojik yerleşmeleri - 6a - b Demir Çağları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Kökten, İ. K. (1953). 1952 yılında yaptığım tarih öncesi araştırmaları hakkında. *DTCFD - XI*(2 - 4), 177 - 209.
- Krupnov, F. I. (1964). The most archaic culture of the Caucasus and the Caucasian Community. *Soviet Anthropology and Archaeology*, III, 31 - 42.
- Küçükıldız, İ. (2022). *Kazı ve yüzey araştırmaları ışığında Erzurum ve çevresinde Demir Çağ mimarisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London: Allen & Unwin.
- Lehmann Haupt, C. F. (1928 - 1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum (CICH)*, 2. Bände, Berlin - Leipzig.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. Hamondsworth: Pelican.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia (ARAB I)*. Volume. I, Chicago - Illinois.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient records of Assyria and Babylonia (ARAB II)*. Volume. II, Chicago - Illinois.
- Maisler, B. and Stekelis, M. (1952). The Excavations at BethYerah (Khirbet el - Kerak) 1944–1946. *Israel Exploration Journal*, 2, 165-173.
- Melikişvili, G. A. (1954) *Nairi - Urartu (Drevncvostocnye meterialy po istorii narodov Zakav - kaz'ja I)*.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskova: Akademija Nauk SSSR.
- Mellaart, J. (1958). The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean. *AJA*, 62, 9 - 33.
- Orthmann, W. (1968 - 69). Eine Urartaeische inschrift in Avnik. *Archiv für Orientforschung*, 22, 77 - 78.

- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Özgül, O. (2015). Erzurum Tortum'da önemli bir Urartu kalesi: Kapıkaya. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(8), 69 - 92.
- Özgül, O. (2019). Yok edilen tarih Yollarüstü Kalesi. *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu* 1, içinde (ss. 90 - 109), Erzincan: Erzincan Valiliği Yayınları.
- Özgül, O. ve Söylemez, B. (2021). Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2496 - 2512.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Pehlivan, M. (1990). Karaz ve Hurriler. *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, I, 168-176.
- Pehlivan, M. (1991). *Hayaşa MÖ. XV – XIII. yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Piotrovskii, B. B. (1962). The Aeneolithic Culture of Trans - Caucasian in the third millennium B.C. VI. *International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, 7, 360 - 366.
- Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: contributo alla storia della formazione del Regnodi Urartu*. Roma: Ediz.dell'Ateneo.
- Schuler, E. Von (1965). *Die Kaşkâer, ein beitrag zur ethnographiedes Alten Kleinasien*. Berlin: De Gruyter.
- Sevin, V. ve Oktay B. (1976). Yeşilalıç Urartu kutsal alanı ve kalesi. *Anadolu Araştırmaları*, 4, 367-393.
- Söylemez, B. (2022). *Karaz Kültürü'nün Amik Ovası ve çevresindeki etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Şenyürek, M. S. (1944). Anadolu'da bulunan iki yeni Paleolitik alete dair bir not. *DTCFD*, 2(2), 349 - 352.
- Taeschner, F. (2010). *Osmanlı kaynaklarına göre Anadolu yol ağı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon - Erzurum - Beyazıt yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Üngör, İ. (2018). Urartu Devleti'nin kuzey bölgesinde önemli bir kale: Tuzla Kalesi. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi* (Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı), 5(17), 93 - 129.
- Üngör, İ. ve R. Torun, (2021). Erzincan ili Çayırılı ilçesinde tespit edilen tarihi ve arkeolojik merkezlerin değerlendirmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Özel Sayı), 10, 95-112.
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian art its distinctive traits in the light of new excavations*. İstanbul: Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut.
- Wright, G. E. (1937). *The pottery of Palestine from the earliest times to the end of the Early Bronze Age*. New Haven: American Schools of Oriental Research.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.